

МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ СОБОР У КИЄВІ ТА ДОЛЯ ЙОГО МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ

Юрій Коренюк

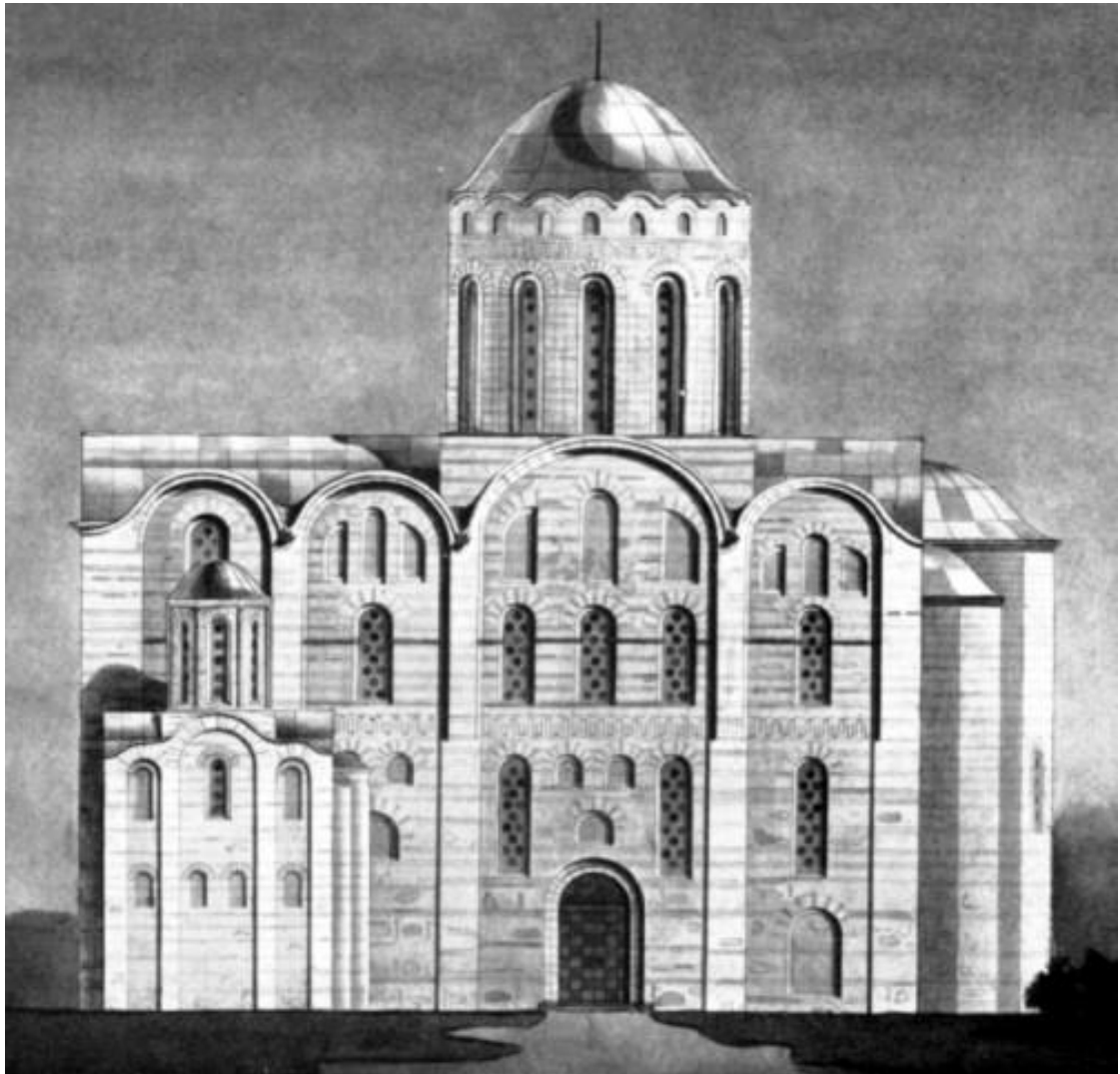
кафедра графіки Видавничо-поліграфічного інституту
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Series Byzantina. Ukrainica, 39, 2022

Серед соборів Києва великокнязівської доби щонайменше чотири храми були прикрашені мозаїками візантійської традиції. Після проголошення князем Володимиром у 988 р. християнства державною релігією Київської держави у Києві почали зводити мурований храм, церкву Богородиці (Десятинну), освячену 996 р. Майстрів для її будівництва і опорядження князь запросив з Греції, як оповідає про це літопис. У 1240 р. Десятинну церкву маже повністю зруйнували орди хана Батия [42, с.7-8]. При її розкопках у ХІХ – ХХ ст. (останні дослідження Десятинної церкви проводилися у 2005 – 2011 рр.), окрім деталей мармурового оздоблення виявили велику кількість фрагментів фресок, траплялися і рештки стінних мозаїк [22].

Головною справою Володимирового сина, князя Ярослава Мудрого було фортифікаційне укріплення нової території Києва і будівництво в ній кафедрального собору Св. Софії. Літописи пишуть про це будівництво під 1037 р., хоча деякі списки датують заснування Софії Київської 1017 р. Дотепер Софійський собор дійшов з відносно незначними руйнуваннями [42, с.11-13]. Мозаїк в ньому збереглося 260 м кв., фрескових розписів близько 3000 м кв. На час створення серед існуючих храмових розписів Європи це був найбільший художній ансамбль. За підрахунками первинна площа його мозаїк становила 640 м кв., площа фресок сягала 6000 м кв. [1; 34: 37; 40]

У 1073 р. до Києва прибули з Константинополя будівничі, які заклали у Печерському монастирі Велику церкву (Успенський собор). Про це пише Патерик Печерський, з якого довідуємося й про те, що майстри, які через десять років прикрасили цю церкву мозаїками, прибули також з Константинополя. Про мозаїки Успенського збереглися свідчення ХVІІ ст., але при пожежі 1718 р. усі їх залишки загинули. А в часи Другої Світової війни вибухом було майже повністю зруйновано і собор [42, с. 23-25].

1. Михайлівський Золотоверхий собор, 1108-1113 рр. Реконструкція первинного вигляду Ю. Асеева.

Останнім храмом не лише Києва, а й усієї Київської держави, інтер'єр якого прикрашали мозаїки, був Михайлівський Золотоверхий собор (іл. 1). Побудував його князь Святополк у Дмитріївському монастирі, заснованому його батьком, князем Ізяславом, сином Ярослава Мудрого. Згідно літописних свідчень «церкву Михаїла Золотоверхого» заклали 1108 р., а через чотири роки, у 1113 р. у ній поховали її князя Святополка [42, с. 16-17]. Михайлівський Золотоверхий собор дійшов до ХХ ст. в істотно переробленому вигляді (іл. 2), але частину мозаїк і фресок, сучасних його побудові зберіг (іл. 3, 4). У 1934 – 1935 рр. мозаїки і більшість фресок з його стін були зняті і переведені на портативні основи. Впродовж наступного десятиліття вони розійшлися по музеям кількох міст колишнього СРСР. А будівлю Михайлівського Золотоверхого собору в 1937 р. висадили у повітря згідно постанови партійного та державного керівництва УСРР (аббревіатура тогочасної назви більшовицької

України – Українська соціалістична радянська республіка). Розглянемо коротко історію цієї видатної пам'ятки світової та української національної культури, спинимось на акції вандалізму, чи не найбільш жахливого серед вандалізмів ХХ ст. і проаналізуємо етапи подальшого розподілу художньої спадщини собору.

2. Михайлівський Золотоверхий собор після перебудов. Початок ХХ ст.

Після руйнувань, заподіяних Києву в XIII ст. ордами хана Батия, єдиним храмом Димитрівського монастиря, придатним для богослужіння, лишилася Михайлівська Золотоверха церква. Тому з кінця XIV ст. її назва переходить і на монастир, який стає Михайлівським Золотоверхим. У наступному столітті Київ знову грабують і руйнують, тепер кримські хани. З них найбільш спустошливими були набіги Єдігея у 1416 р. та Менгли-Гірея у 1482 р. Після їхніх погромів навіть у другій половині XVI ст. багато київських храмів, за свідченнями мандрівників, ще лежали в руїнах. Щодо Михайлівської церкви, то вона встояла і в цей період. Посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота, який відвідував Київ

у 1594 р., записав у щоденнику: церква Св. Михаїла красива, має вежу з позолоченим дахом, її верхні склепіння мозаїчної роботи, а підлога викладена маленькими кольоровими камінцями [43, отдел II, с. 18]. Красномовним є свідчення польського дипломата і історика Рейнгольда Гейденштейна, який у виданій 1596 р. книзі, описуючи Київ, відзначив: Св. Софія прикрашена мозаїкою на кшталт константинопольських та венеціанських храмів, але вона без даху, в жалюгідному стані й богослужіння в ній не відбуваються. А храм Св. Михаїла із золотим верхом також прикрашений мозаїкою і розписаний у «грецькому стилі», але величчю з Софією рівнятися не може. При цьому храмі живуть ченці грецького віросповідання [43, отдел II, с. 24.]. Важлива згадка про грецький обряд ченців. Після Брестейської унії (1596 р.) більшість храмів Києва, у тому числі Софійський собор, перейшли під юрисдикцію греко-католицької Церкви, а Михайлівський Золотоверхий монастир, як і Печерський монастир лишилися православними.

У 1632 р. архімандрит Печерського монастиря Петро Могила добивається у польського короля Володислава IV дозволу для православного населення Речі Посполитої легально мати свої приходи, об'єднані у Київську митрополію, очільником якої він стає у 1633 р. Митрополит відразу виділяє кошти на капітальний ремонт Софії та відбудову інших київських храмів великокнязівської доби, чим демонструє і стверджує давнє коріння київської православної громади. Про діяльність Петра Могили вже після його смерті свідчить ардіякон Павло Алеппський, який, супроводжуючи Антіохійського патріарха Макарія, бував у Києві у 1654 – 1655 рр. У своєму щоденнику Павло Алеппський захоплено описує Печерський монастир з Успенським собором, його мозаїками, розписами та іконами [41, с. 155-160] (його щоденник є на сьогодні єдиним джерелом інформації про втрачені мозаїки Успенського собору). Описуючи Софію він перераховує сюжети усіх її мозаїк ще детальніше, згадує деякі нові розписи, але найбільш вражається красою величного багатоярусного іконостасу, встановленого в соборі Петром Могилою [41, с. 170-173].

Опис Михайлівського монастиря порівняно стриманий. Монастир був дерев'яним, лише його церква кам'яна з куполом, вкритим позолотою. В ній три вітари, на передній стіні (в апсиді головного вітаря) мозаїкою зображена Владичиця з піднятими руками (Богородиця Оранта), Господь, Який подає учням по обидва боки хліб і кров божественні («Євхаристія»), під ними зображення архієреїв (святительський чин). Цей самий ранній опис сюжетів мозаїк апсиди Михайлівського собору, засвідчує аналогію їх іконографії програмі апсидних мозаїк Софії Київської. Павло Алеппський на це теж звертає увагу і пише про схожість михайлівського вітаря з вітарами Св. Софії і монастиря Печерського (Успенського собору Печерського монастиря) [41, с. 174]. Про декорацію купола Михайлівського собору інформації

не дає, тож мозаїк у ньому або не існувало, або вони були забілені внаслідок утрат. Жодної згадки і про розписи, які раніше бачив тут Р. Гейденштейн, тож їх, очевидно, також забілили.

Детально Павло Алеппський описує чудотворні моці великомучениці Варвари, що лежали у північному вівтарі Михайлівського собору, і яким він молився (нині ці моці у Володимирському соборі Києва). У його щоденнику наведена легенда про те, що ці моці надіслав царю Києва Володимирі (князю Володимирі) у подарунок візантійський імператор Василь Македонянин [41, с. 538]. Іншу версію, вже цілком історичну, пропонує у своїй книзі про Україну французький інженер-картограф Г.-Л. Боплан, згідно якої моці Варвари потрапили до Києва у часи воєн нікомедийських [43, отдел II, с. 45], тобто у XIII ст., в часи захоплення Константинополя хрестоносцями. У 1694 р. моці Варвари переклали до срібної карбованої раки, виготовленої коштом гетьмана Івана Мазепи [12, с. 528]. Цей видатний твір художнього металу з деякими втратами зберігся до сьогодні і експонується в Музеї історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. В цьому ж музеї експонуються срібні царські врата, виготовлені у 1811 р. для іконостасу, встановленого у Михайлівському соборі у 1718 р. коштом гетьмана Івана Скоропадського. Це був пя'тиярусний іконостас, можливо, найбільший серед усіх іконостасів соборів Києва [12, с. 531].

Про опорядження інтер'єру Михайлівського собору після щоденника Павла Алеппського документальна інформація до XIX ст. відсутня, а його будівельна історія відома достатньо. У перші два десятиліття XVIII ст. Михайлівський Золотоверхий монастир інтенсивно розбудовується. На замість старої дерев'яної трапезної церкви Іоанна Богослова мурують цегляну (1713 р.), споруджують високу дзвіницю (1719 р.). До соборного храму прибудовують з обох боків два великі приділи, площа яких подвоїла площу первинного тринефного ядра XII ст. (іл. 1). Північний приділ присвятили великомучениці Варварі і перенесли сюди її моці, південний приділ присвятили великомучениці Катерині. Для об'єднання прибудов з первинним ядром храму його бокові стіни прорубали високими арками. Внаслідок цього стіни втратили несучу здатність, що призвело до появи у склепіннях центральної частини великих тріщин. Для упередження їх обвалу архіандрит монастиря Сільвестр відшукав архітектора (його ім'я невідоме), який підпер стіни обох прибудов масивними аркбутанами і стабілізував конструкції центральної частини. Ушкоджені склепіння замінив новими окрім купола, який, спираючись на стовпи, уник руйнувань. Доповнив його чотирма новими куполами на кутах, які разом з двома главами над боковими прибудовами утворили імпазантну семикупольну композицію. Фасадну декорацію виконав у стилі українського бароко. Після завершення робіт храм у 1749 р. освятили [12, с. 527; 19, с. 69, 70]. В такому вигляді з незначними доповненнями початку XIX ст. (іл. 2) Михайлівський Золотоверхий собор дійшов до часу знесення.

Внаслідок таких руйнувань та робіт з їх ліквідації значна частина мозаїк Михайлівського собору була втрачена. Постаць Богородиці Оранти у консі апсиди навпіл розітнула велика тріщина, наявність якої засвідчують світлини ХХ ст. А після ремонту на місці Оранти з'явилося вікно. В цей же, очевидно, період осипалися постаті святительського чину в нижньому регістрі апсидної стіни. Таким чином від мозаїк, описаних Павлом Алеппським, до ХІХ ст. збереглася лише «Євхаристія». Хоча тріщина зачепила і її, внаслідок чого в центрі композиції утворився вертикальний випад набору. Водночас в опублікованому в 1856 р. істориком Семеном Крижановським першому науковому описі мозаїк Михайлівського собору, окрім «Євхаристії» фігурують мозаїки, не згадані з якихось причин Павлом Алеппським. Скоріш усього, вони були в його час затиньковані, оскільки не усі добре збереглися. Це вісім постатей апостолів на обох стінах віми (пресвітерію), розташовані в тому ж регістрі, в якому містилася в апсиді «Євхаристія». З них повністю збереглася лише постаць апостола Тадея, останні сім апостолів були тією чи іншою мірою фрагментовані. Поряд з апостолами на обох лопатках вівтарної арки задовільно збереглися постаті святого воїна Димитрія Солунського та архідиякона Стефана. Під «Євхаристією» та під посталями апостолів суцільним фризом пролягав орнамент [32, с. 261-267].

Оскільки ім'я Тадея згадується серед апостолів з числа Сімдесяти С. Крижановський вважав, що усі зображені у вімі апостоли належать до числа Сімдесяти, хоча їх постаті збереглися фрагментами, без жодного напису [32, с. 265]. Пізніше ніхто з дослідників такої атрибуції не заперечував. Підтверджує її також те, що до групи Сімдесяти апостолів входить і архідиякон Стефан, розташований поряд на лопатці вівтарної арки. Дещо несподівано сприймається зображений на протилежній лопатці арки поряд з апостолами святий воїн Димитрій Солунський. Таке розташування воїна пояснюється тим, що він був святим покровителем князя Ізяслава, батька замовника Михайлівського храму, який мав хресне ім'я Димитрій. Перераховані С. Крижановським мозаїки до початку ХХ ст. дійшли з невеликим описами фрагментів на стінах віми. В такому ж стані вони збереглися і до періоду їх демонтажу в 1934 [20, с. 84-197; 23; 25, с. VI-XV; 35].

У 1880-х рр. будівлю Михайлівського собору досліджує професор Київської духовної академії П. Лашкар'єв, який з'ясовує, що стіни його первинного тринефного ядра ХІІ ст. і усі внутрішні стовпи збереглися на повну висоту. Він звернув увагу також на чотири старовинні мармурові капітелі від колон, вмуровані у портали входу до північної прибудови [36, с. 134-136, 238, 239]. Ці деталі могли бути залишками первинної вівтарної огорожі Михайлівського собору або огорожі одного із зруйнованих монастирських храмів ХІ ст. Пізніше ці капітелі передали Церковно-археологічному музею при Київській духовній академії (донині збереглося три капітелі, які знаходяться у Національному музеї історії України і

Національному Києво-Печерському заповіднику) [3, с. 120, 121, 174, 175]. У цей період на території монастиря було знайдено шиферний рельєф з двома кінними святими воїнами (іл. 12), який належва одному із зруйнованих храмів. Це був уже другий виявлений у монастирі рельєф. Перший рельєф також з двома святими воїнами-вершниками знайшли у XVIII ст. і вставили у монастирський мур. В 1888 р. обидва рельєфи розташували на зовнішній стіні південної паперті Михайлівського собору поряд, створивши умовну реконструкцію історичного ансамблю [3, с. 112 -119, 172-174].

3. Вівтарна арка собору. На стовпах арки записані фрески, в апсиді рештки мозаїк.

Початок XX ст.

У тому ж 1888 р. високий іконостас гетьмана Скоропадського в центральній частині Михайлівського собору розібрали і за ним на стовпах вівтарної арки виявили фрески XII ст. Фрески були вкриті побілкою, від якої їх очистив професор А. Прахов. Після цього два нижні яруси іконостасу встановили на попереднє місце, а фрески, розташовані вище поновили, тобто суцільно записали олійною фарбою (іл. 3, 4). Фотофіксація фресок до запису, якщо й виконувалася, то нині втрачена. Збереглося лише кілька виконаних А. Праховим копій з найкраще збережених фресок. Наукового опису фрескових зображень зроблено не було, тому найбільш детальні відомості про них знаходимо в архівних документах, пов'язані з їх відкриттям та у деяких тогочасних публікаціях [13, с. 218, 219; 18, с. 2-3; 19, с. 10-12].

Згідно інформації цих джерел загальна площа фресок, виявлених на стовпах вівтарної арки, становила 226 кв. аршин (приблизно 114 кв м). Фрески, розташовані на лицевих гранях західних лопаток арки, утворювали п'ять регістрів. У верхньому регістрі під п'ятами попружних арок купола на кожному стовпі збереглося по одному медальйону з поясным зображенням святого. Написи біля святих були втрачені, але їх атрибутували як мучеників з числа Сорока Севастійських, по аналогії із Софією Київською, де на попружних арках центрального купола збереглося 15 мозаїчних медальйонів із Севастійськими мучениками. Нижче медальйонів розташовувалися постаті «Благовіщення», архангел Гавриїл на північному стовпі, Діви Марія на південному. Ранній приклад «Благовіщення», зображеного на стовпах вівтаря, демонструють мозаїки Софії Київської, а в XII ст. таке розташування цього сюжету стає канонічним. Нижче були написані постаті первосвящеників Захарії та Самуїла, під ними постаті двох святих з втраченими написами. Іконографія цих двох регістрів символізує спадкоємний зв'язок ветхозавітного і новозавітного священства. Вона також є цитатою з програми оформлення вівтаря Софії. Але там первосвященики і святих розташовані не на західних, а на внутрішніх лопатках вівтарної арки. Самий нижній регістр стовпів вівтаря Михайлівського собору займали два великі хрести, з них зберігся лише хрест південного стовпа. У верхніх частинах бокових граней внутрішніх лопаток арки містилися парні зображення стовпників, але зберігся лише стовпник на південній лопатці. Нижче стовпників бокові грані лопаток обох стовпів були розписані орнаментами [20, с. 18-21; 24, с. 144-146]. В деяких публікаціях згадуються фрескові постаті святих, які проглядали з-під пізніх олійних розписів на стінах південної частини вівтаря (дияконника). Але їх не розчищали, тому детальна інформація про них відсутня [18, с. 3; 19, с. 12]. У путівнику, виданому вже в 1917 р., київський мистецтвознавець Костянтин Шероцький писав, що по всьому Михайлівському храму під пізнім живописом, слід думати, існує стародавній розпис, який чекає на розкриття [47, с. 124]. Однак часу для нових досліджень собору і нових відкриттів у той період не лишалося.

4. Демонтаж шиферних рельєфів зі стіни паперті собору. 1933 р.

У 1918 р. в Україні остаточно стверджується влада більшовиків. Одним з найагресивніших елементів більшовицької ідеології був атеїзм. Тому відразу після їх приходу розпочинається ліквідація релігійних організацій усіх віросповідань і конфесій. Точна дата закриття Михайлівський Золотоверхого монастиря не відома, але службу у його соборі проводили ще досить довго. Закрили Михайлівський собор на початку 1930 р., після чого влада запланувала переобладнати його під студентський гуртожиток. Київська інспектура охорони пам'яток культури та природи, звернулася з цього приводу до Всеукраїнської Академії наук і спільними зусиллями їм вдалося пам'ятку на певний час уберегти. Але шиферні рельєфи у 1933 р. зі стіни собору про всяк випадок зняли (іл. 4) і для кращої збереженості перевезли до «Музейного городка». Це був заповідник з комплексом музеїв (офіційна назва Всеукраїнський «Музейний городок»), який науковій громадськості Києва вдалося створити на території закритого у 1926 р. Києво-Печерського монастиря (лаври). Основною функцією усіх музеїв була пропаганда атеїзму, тим не менш, їм дозволялося збирати і експонувати предмети мистецтва, вилучені при ліквідації релігійних громад, що на той час було великим досягненням. На початку 1930-х рр. Київська інспектура охорони пам'яток планувала створити ще один заповідник «Київський Акрополь», ядром якого мали

стати архітектурні ансамблі Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого монастиря. Але намірам цим збутися не судилося.

5. Куполи собору зі знятими покрівлями. 1936 р.

У січні 1934 р. ішенням XII з'їзду КП(б)У (Комуністичної партії більшовиків України) столиця УСРР переносилася з Харкова до Києва (Харків був столицею більшовицької України з 1919 р.). Через місяць, 18 лютого Політбюро КП(б)У видає постанову про будівництво у Києві центральних установ, які мають розміститися в районі Софійської площі і Михайлівського монастиря. З цієї постанови не ясно, який із соборів будуть зносити, Софійський, чи Михайлівський, можливо, знесуть обидва, але цілком очевидно, що принаймні одна з цих пам'яток світової культури приречена. Їх доля з'ясується на засіданні Політбюро 27 березня 1934 р., яке дає розпорядження Всеукраїнському Центральному виконавчому комітету видати постанову (без опублікування в пресі) про знесення Михайлівського монастиря [2; 7, с. 49]. Софію Київську незабаром перетворять на музей підпорядкований «Музейному городку» як його філія, а Михайлівський Золотоверхий собор відразу починають готувати до знесення.

Підготовка розпочалася організацією демонтажу мозаїк і фресок собору. Куратором цих робіт призначили члена Політбюро, наркома освіти академіка В. Затонського, оскільки охороною пам'яток на той час опікувався Наркомат освіти [7, с. 49]. Це ж відомство фінансувало демонтажні роботи і займалося їх практичною організацією. В процес втручався

і особисто нарком В. Затонський, який постійно підганяв виконавців демонтажних робіт [16]. І завдяки такій його активності роботи були завершені в найстиглиші терміни. Остання демонтована ділянка мозаїк була спущена з риштовань в першій декаді серпня, а в середині вересня 1934 р. були зняті та переведені на підрамники фрескові зображення, перераховані в початковому договорі.

Втім практичної необхідності у такій квапливості не було, оскільки будівництво урядового центру після кількох турів конкурсу архітектурних проектів розпочали лиш навесні 1936 р. [11, с. 183-237; 46, с. 49-60; 48, р. 103-107]. І розпочали його не на території Михайлівського монастиря, а поруч, на місці Василівської церкви, 1183 р. [8], яку розібрали на цеглу у 1935 р., без бюрократичних постанов і розпоряджень. Михайлівський Золотоверхий собор в цей період ще існує, хоча з нього вже поздирали мідні дахи та покриття куполів(іл. 5). У повітря його висадили 14 серпня 1937 р., про що діловито розповідає газета «Більшовик» у спеціальному дописі [14]. Хоча практичної необхідності у такій акції теж не було, оскільки після завершення першої урядової споруди (нині в ній міститься Міністерство закордонних справ України) будівництво припинилося. У тому ж 1937 р. вище партійне і державне керівництво УСРР було репресоване, включно із замовниками проекту, першим і другим секретарями Центрального Комітету КП(б)У, С. Косіором і П. Постишевим. А присланий з Москви у 1938 р. новий перший секретар М. Хрущов не збирався продовжувати будівництво за проектами своїх попередників, які на той час стали вже «ворогами народу». Він оголосив новий конкурс, в результаті якого з'явилися нові проекти, реалізацію яких до початку війни з Німеччиною не встигли й розпочати [11, с. 247-283; 46, с. 60-61; 48, р. 107-109].

Після закінчення війни будівництво урядового ансамблю на Михайлівській площі (в цей період вона називається Радянська площа) планували продовжити і розпочали новий етап проектування. Але після смерті Й. Сталіна (1953 р.) тема втратила актуальність і про неї на певний час забули [11, с. 238-239]. А рівно через сорок років після постанови про знос Михайлівського Золотоверхого монастиря згадали. У 1974 р. Державний комітет будівництва та архітектури при Раді Міністрів УРСР разом зі Спілкою архітекторів УРСР оголосили конкурс на проект нової київської філії Центрального музею В. Леніна. Згідно конкурсних умов вона мала розташовуватися «у стародавньому історичному ядрі центральної нагорної частини Києва, в районі Радянської площі», тобто на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Проекти, що розташовували будівлю філії на місці монастиря, були представлені на конкурсі у необхідній кількості. Однак суспільні настрої 70-х років. були не такими, як у 30-х. Тому одна з творчих груп запропонувала у монастирі на старому місці відбудувати Михайлівський Золотоверхий собор, а філію музею розташувала трохи далі [4; 46, с. 62]. Подібний задум був на той час нереальним, тим не менш, філію в решті-решт побудували не

на Михайлівській площі, а на площі Ленінського комсомолу (нині це Український дім на Європейській площі). Місце собору збереглося вільним і цього разу.

б. Розкопки підмурків собору (Г. Івакін). 1997 р.

У 1991 р. Україна стає самостійною державою. Майже відразу Президія Київської міської Ради народних депутатів видає постанову «Про відновлення Михайлівського Золотоверхого монастиря» і затверджує список першочергових робіт. У 1992 р. археологічними розкопками були розкриті фундаменти Михайлівського собору (В. Харламов), у 1996 – 1998 рр. дослідження продовжилися (іл. 8), охопивши усю територію монастиря (Г. Івакін). В цей період тут було виявлено ще один, третій шиферний рельєф зі святим вершиником [15], нині він експонується в Музеї історії Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 9). Паралельно Творча архітектурна майстерня «Ю. Лосицький» працювала над проектами відтворення історичних будівель Михайлівського монастиря. У 1998 р.

будівництво розпочали а у 2000 р. завершили відновленням монастирського ансамблю разом з його соборним храмом, побудованим в архітектурних формах середини XVIII ст., які він мав на момент нищення (іл. 9, 10) (головний архітектор проекту Юрій Лосицький) [5; 46, с. 62-63]. Того ж року новий Михайлівський Золотоверхий собор передали Українській православній Церкві Київського патріархату і освятили.

7. Відбудований ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря. Сучасний стан.

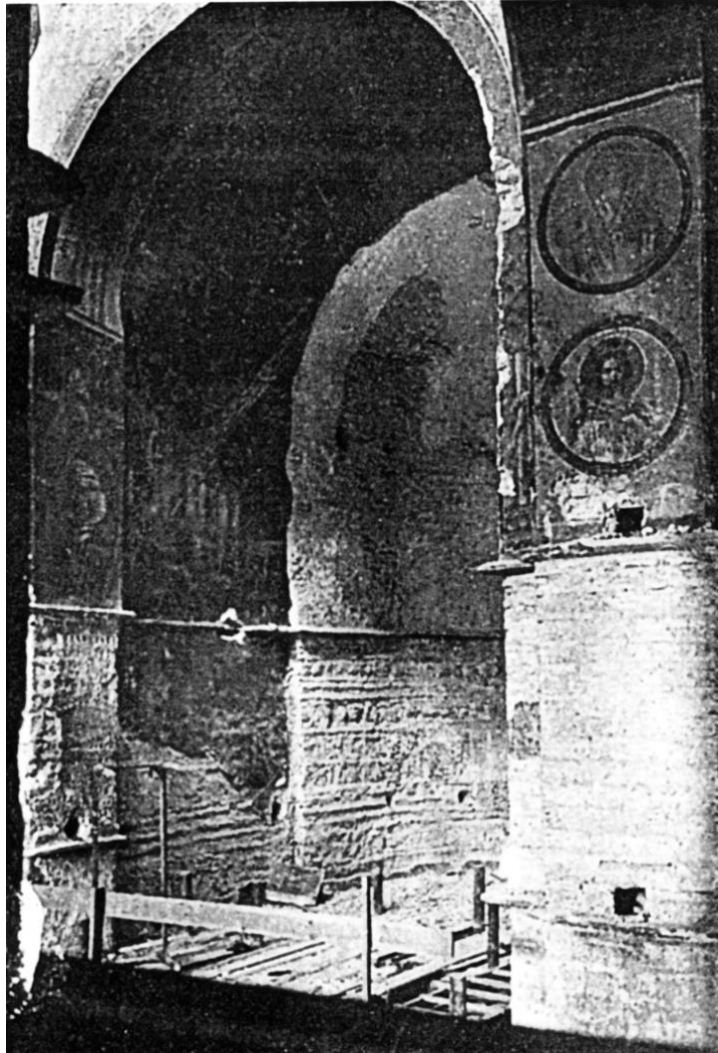
В період відбудовчих робіт українська громадськість гостро поставила питання про необхідність повернення тієї частини мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого монастиря, яка за тих, чи інших обставин потрапила за межі України. У 1996 р. Кабінет Міністрів України погодив спільну постанову Міністерства культури України, Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, Національної академії наук України і деяких інших наукових інституцій щодо Державної програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». В межах цієї програми Національна комісія з повернення в Україну культурних цінностей на початку 1997 р. сформувала групу фахівців, які розпочали роботу над реєстром предметів мистецтва, пов'язаних з Михайлівським

Золотоверхим монастирем, і стали досліджувати історію переміщення кожної збереженої пам'ятки [28, с. 777-779, 811, 812]. На сьогодні в низці цих історій окремі білі плями ще лишаються, але більшість фактів з'ясована і документально підтверджена. Коротко ці факти розглянемо.

Після прийняття рішення про знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря (27 березня 1934 р.) приблизно через тиждень до Харкова (на той час він ще столиця УСРР), з Москви надходить кілька листів з грифом «Терміново. Особисто. Секретно». Листи підписані завідувачем музейного відділу Наркомату освіти РРФСР Ф. Коном. Два з них адресовані наркому освіти УСРР В. Затонському. В них йдеться про те, що ліквідація Михайлівського собору у Києві, світової пам'ятки візантійсько-російського мистецтва (так його визначає текст одного з листів) викликає хвилювання серед мистецтвознавців та художників, тому бажано змінити проект урядового центру таким чином, щоб собор можна було зберегти [16, с. 41-42]. Два інші листи Ф. Кон направляє секретарям КП(б)У С. Косіору і П. Постишеву. В них факт нищення Михайлівського собору приймається як даність, яку неможливо змінити, одночасно рекомендується зняти і зберегти мозаїки і фрески собору [2]. Ще через тиждень, 11 квітня Політбюро КП(б)У приймає постанову щодо Михайлівського монастиря у Києві з розпорядженням: «вжити необхідних заходів до зняття найбільш цінних фресок і мозаїк» [7, с.49]. Відповідальним за виконання цих робіт призначають, як зазначалося, наркома освіти В. Затонського. Фахівців, які могли б виконати складні операції по зніманню зі стін й перенесенню на нові основи мозаїк і фресок на той час не було ні у Києві, ні у Харкові. Тому для роботи з мозаїками Наркомат освіти запросив з Всеросійської Академії художеств у Ленінграді професора Володимира Фролова, а для роботи з фресками професора Дмитра Кіпліка з тієї ж академії.

Пробне знімання мозаїчної ділянки В. Фролов провів 10 червня 1934 р. на північній стіні віми собору, а 4 серпня вже звітував про майже повне завершення демонтажних робіт [26, с 133-139]. За два місяці роботи В. Фролов з трьома помічниками зняв постаті Димитрія, Стефана і Тадея, майже усі фрагменти апостолів, орнаментальний фриз а також «Євхаристію». Площа цієї композиції становила 31 кв. м, тому в процесі демонтажу її розділили на 44 ділянки, а оточуючі орнаменти поділили на 18 ділянок. Після завершення демонтажних робіт зняті ділянки усіх мозаїк перевезли до майстерні, обладнаної на території «Музейного городка», де ті самі майстри почали переводили їх на цементні основи [45]. У 1935 р. зацементовані ділянки «Євхаристії» транспортували до Софійського собору, який з 1934 р. став філією «Музейного городка». Там в одному з приміщень другого поверху південної зовнішньої галереї собору з дерев'яних брусів спорудили півкруглу стіну, аналогічну формою

апсиді Михайлівського собору, на якій впродовж наступного року ділянки «Євхаристії» були змонтовані під керівництвом В. Фролова у цілісну композицію [20, с. 32-37].

8. Вівтарна арка. Процес демонтажу фресок, мозаїки у вівтарі повністю демонтовані. Серпень-вересень 1934 р.

Демонтаж фресок Д. Кіплік розпочав у червні-липні, одночасно з роботою В. Фролова. Зняті фрески перевозили, як і мозаїки, до «Музейного городка», де Д. Кіплік монтував їх на дерев'яні підрамники. Як свідчить стенограма його звітної доповіді, демонтаж ускладнювалася тим, що більшість фресок була вкрита записом. Тому їх доводилося спочатку розшукувати під шаром олійної фарби методом зондування і лиш потім знімати. Цим, очевидно, пояснюється те, що договір, укладений Наркоматом освіти з Д. Кіпліком, не охоплює усіх фрескових зображень, існування яких було відоме у XIX ст. Про виконання договірних робіт Д. Кіплік доповів 14 вересня [6; 44, с. XVIII-XX], після чого від'їхав до

Ленінграду. Свій письмовий звіт надіслав поштою вже звідти [21]. Після нього демонтаж не знятих фресок продовжив московський реставратор Павло Юкін. Причини зміни виконавця не з'ясовані, але є підстави допускати, що роботою Кіпліка Наркомат освіти не був задоволений. Тому й запросив П. Юкіна, який до кінця 1934 р. зняв зі стовпів вівтарної арки фрески, які лишилися після Кіпліка (іл. 8). Буваючи у Києві в наступні роки, П. Юкін продовжував досліджувати Михайлівський собор, в різних частинах якого виявляв під нашаруваннями залишки фресок і знімав їх.

Основна інформація про роботу П. Юкіна з михайлівськими фресками міститься в його особистих паперах. В своїх мемуарах П. Юкін пише, що дослідженням стін Михайлівського собору він займався за кілька днів до вибуху 14 серпня 1937 р. [33, с. 262; 38, с. 352-355 прим. 27, 370]. Окремі зняті ним фрески він називає, але повного переліку їх не дає. Офіційні документи Наркомату освіти свідчать, що Д. Кіпліком зі стовпів вівтарної арки були зняті фрески архангела і Богородиці (композиція «Благовіщення»), постать Самуїла і постать святителя, що знаходився на південному стовпі (в документах періоду демонтажу цього святителя названо св. Миколай, таку атрибуцію він зберігає і нині). Постать парного святителя на північному стовпі на час демонтажу згідно документів була майже втрачена. Ще Кіплік зняв зображення хреста і 4 орнаментальні фрагменти [21, с. 140; 44, с. XVIII-XIX]. Орієнтуючись на цей список і на фрески, які дійшли до наших днів, визначаємо, що Юкін зняв з вівтарної арки постать Захарії і медальйон з поясом мучеником з південного стовпа (іл. 8) (парний йому медальйон північного стовпа або не зберігся, або був втрачений після демонтажу). Юкін згадує і про знятого ним стовпника, але пізніше ця фреска була втрачена. Окрім перерахованих зображень до наших днів дійшли чотири лицеві фрески, які в джерелах XIX ст. не фігурують, тому їх місцезнаходження в інтер'єрі собору не з'ясоване. Це верхня частина постаті невідомого пророка, постать мученика, яка збереглася майже повністю (іл. 10), фрагмент постаті мученика і фрагмент медальйона з поясом зображенням святителя. До сьогодні дійшло також 18 орнаментальних фрагментів і фрагмент неатрибутованого зображення [20, с. 70-78; 24, с. 146-149; 25, с. XVI-XXXII, XXXVI-XXXVIII].

9. Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, експозиція з шиферним рельєфом (знахідка 1998 р.) і повернутими Державним Ермітажем фресками.

Офіційна інформація про плани Наркомату освіти УСРР щодо використання демонтованих михайлівських мозаїк і фресок відсутня, а міркування Москви з цього приводу документовані достатньо. 17 липня 1934 р. (звертаємо увагу на дату – до завершення демонтажу мозаїк лишається більше двох тижнів) Музейний відділ Наркомату освіти РРФСР направляє наркому освіти УСРР В. Затонському лист, підписаний Ф. Коном, з пропозицією виділити мозаїки Дмитрія Солунського і архідьякона Лаврентія (так помилково названа мозаїка архідьякона Стефана), а також одну з фресок Михайлівського собору для Державної Третьяковської галереї. Нарком В. Затонський відповідає, як не дивно, відмовою [16, с. 44.]. Реакція Москва на подібний демарш провінційного наркома нам невідома. Але через певний час адміністрація Третьяковської галереї звертається напряму до адміністрації «Музейного городка», в якому відбувалося монтування знятих мозаїк і фресок на нові основи. Розпочалося листування, в результаті якого «Музейний городок» у січні 1936 р. передав Третьяковській галереї мозаїчний фрагмент постаті апостола з північної стіни і фреску святителя Миколая в обмін на ікону XVII ст. Інформацію про такий обмін надає останнє видання каталогу Третьяковській галереї [9, с. 124, 130], хоча у попередньому виданні каталогу вказане інше надходження даного мозаїчного фрагмента, і фрески святителя, а саме з Київського музею російського мистецтва [10, с. 43, 44]. В обмінну групу 1936 р. входила, очевидно, ще одна пам'ятка, це фресковий медальйон з поясом мучеником. Документів його передачі Третьяковській галереї нами не виявлено, але інвентарні атрибути цього медальйона у фондах

галереї відомі. Відома також його обмінна документація з Державним Російським музеєм у Ленінграді, де цей медальйон нині знаходиться разом з іншими михайлівськими пам'ятками, які потрапили до Третьяковської галереї пізніше, а потім були нею обміняні [28, с. 302-303; 29, с. 69-70; 30, с. 12].

Усі інші михайлівські мозаїки і фрески на той час лишалися у «Музейному городку». Мозаїка Димитрія Солунського і фреска з верхньою частиною постаті Самуїла (при демонтажі його постать була поділена на дві ділянки, які з незрозумілих причин були змонтовані на двох різних основах) експонувалися в музеї культів і побуту, збереглися їх тогочасні світлини. Там же, можливо, експонувалися і інші добре збережені мозаїки і фрески. А у вересні 1936 р. найбільш вирашні в експозиційному відношенні пам'ятки за розпорядженням Андрія Хвилі, начальника Управління в справах мистецтв при Раді народних комісарів стали передавати нещодавно створеному Державному Українському музею (нині Національний художній музей України). До переданої групи увійшли мозаїки з повністю збереженими постатями Димитрія Солунського, архідиякона Стефана і апостола Тадея (іл. 17-19), фрески з обома постатями «Благовіщення», верхньою частиною постаті Самуїла (іл. 25), два фрескові орнаменти, а також обидва шиферні рельєфи (іл. 11, 12) [20, с. 40-43; 28, с. 299-230]. Для відвідувачів Український музей відкрили у квітні 1937 р. Пам'ятки михайлівської колекції склали основу експозиції відділу мистецтва Київської Русі музею (іл. 32), про що писала тогочасна київська періодика [17]. Перший директор Українського музею Пімен Рудяков мав намір розширити експозицію цього відділу, добудувавши до приміщення музею новий зал, куди планував перенести із заповідника «Софійський музей» михайлівську «Євхаристію» і розмістити її на цегляній стіні. Про існування такого проекту відомо з листа В. Фролова до П. Рудякова, в якому даються рекомендації щодо облаштування нової експозиції [20, с. 40, 92 прим. 7]. Однак до реалізації цього проекту справа не дійшла. Влітку 1937 р. А. Хвилю разом з групою керівників Управління в справах мистецтв і Наркомату освіти репресували, восени репресували і директора Українського музею, а музей у кінці року закрили. Через рік його відкрили вдруге, але відділу мистецтва Київської Русі у ньому вже не існувало [27]. Відтак «Євхаристія» лишилася на дерев'яній стіні у заповіднику «Софійський музей», на якій вона експонується й нині (іл. 15, 16) (тепер це Національний заповідник «Софія Київська»). Починаючи з 1938 р. ті фрагменти михайлівських мозаїк і фресок, які монтувалися на нові основи в останню чергу і ще лишалися у «Музейному городку», також стали передавати «Софійському музею».

Тим часом у Москві за розпорядженням Всесоюзного комітету у справах мистецтв Державна Третьяковська галерея розпочала підготовку виставки, присвяченої 750-літтю «Слова о полку Ігореві». Для відбору експонатів на цю виставку старший науковий

співробітник Третяковської галереї В. Антонова у липні 1938 р. приїздить до Києва. У фондах Українського музею, де на той час ще зберігаються усі отримані ним михайлівські пам'ятки, вона відбирає мозаїку Димитрій Солунський фреску з верхньою частиною постаті Самуїла, фресковий орнамент і один шиферний рельєф. У заповіднику «Софійський музей» бере фрагмент мозаїчного орнаменту. Відібрані пам'ятки за актами від 18 і 23 липня 1938 р. відправляються до Третяковській галереї. У обох актах зазначено, що експонати передаються для виставки на тимчасове зберігання. Однак, потрапивши до Третяковської галереї, їх відразу беруть на облік постійного зберігання і жодна пам'ятка до Києва не повертається. Після експедиції В. Антонової у фондах Українського музею залишилися мозаїки архidiaкон Стефан і апостол Тадей, обидві фрескові постаті «Благовіщення», фрагмент фрескового орнаменту і шиферний рельєф (іл. 12). У тому ж 1938 р. їх з Українського музею вилучили і передали заповіднику «Софійський музей» [20, с. 42-45; 28, с. 299-301].

У 1939 р. заповідник «Софійський музей» виходить з підпорядкування «Музейному городку» і набуває статусу самостійного музейного закладу. В ньому планують створити архітектурно-художній відділ, в експозицію якого за задумом мали увійти усі пам'ятки, що походять з Михайлівського Золотоверхого монастиря. Окрім «Євхаристії» та експонатів, отриманих з Українського музею, внутрішніми інвентарними актами фондів заповідника за 1940-1941 рр. зафіксовано 7 невеликих мозаїчних фрагментів (залишки постатей апостолів і орнаментів зі стін віми), фрески з постаттю Захарії (іл. 10) і нижньою частиною постаті Самуїла [25, с. IX-XV, XIX, XX] та близько двох десятків фрескових фрагментів (в різних документах кількість варіюється), переважно орнаментальних або з неясними анотаціями. Про експонати, взяті Третяковською галереєю у 1938 р. на тимчасове зберігання, попервах ніхто не згадував, принаймні у відомих документах вони не фігурують. А через два роки начальник відділу образотворчих мистецтв і музеїв Управління у справах мистецтв В. Чувілов направив до адміністрації Третяковської галереї два запити, один у січні, другий у березні 1941 р. з вимогою повернути взяті на тимчасову виставку експонати. В тексті другого запиту (вихідна дата 8 березня 1941 р.) йдеться, з якихось причин, не про усі пам'ятки, відправлені до Третяковської галереї, а лише про мозаїки Димитрій Солунський і орнамент, та про шиферний р ельєф. А документ з текстом січневого запиту не зберігся (або його місцезнаходження не відоме). Про існування цього запиту знаємо з листів директора Третяковської галереї О. Замошкіна, який відповідав на обидва запити (листи з обома відповідями збереглися).

10. Національний заповідник «Софія Київська», «михайлівська» експозиція з шиферним рельєфом, мозаїками апостол Тадей, орнаментальні фрагменти, фресками Захарія і мученик.

Відповідь на другий запит зовсім коротка – пам'ятки не можуть бути повернуті, оскільки вони в постійній експозиції Третьяковської галереї. А перша відповідь відмову аргументує тим, що при втраті експозицією Третьяковської галереї цих пам'яток «буде порушена правильна уява про розвиток давньоруського мистецтва і його витоки». Наводить директор і інший аргумент, вже суто юридичного порядку. Виявляється мозаїку Дмитрія Солунського не просто забрали (як останні пам'ятки), а обміняли на 11 картин російських і українських художників згідно актів №№136 і 299 від 13. V і 25. XI 1939 р. Означені картини дійсно були відправлені до Українського музею, але механізм їхньої передачі не з'ясований. Оскільки ця передача документована не оригінальними актами, а лише копіями актів, датованими 15 березня 1941 р. При цьому прізвища представників української сторони в копіях не вказані [28, с. 301-302; 31, с. 12-13]. Чи задовольнилися в українському Управлінні у справах мистецтв тією «компенсацією», яку Третьяковська галерея надіслала в «обмін» на мозаїку Дмитрія Солунського, і чи було Управління офіційно поінформоване про факт такого «обміну», ми не знаємо. І напевно це стане відомо, бо переписка між Києвом і Москвою з приводу михайлівських пам'яток була перервана початком війни з Німеччиною.

До німецької окупації Києва (19 вересня 1941 р.) фонди заповідника «Софійський музей» евакуювати не встигли. Впродовж трьох років окупації їх не чіпали. А восени 1943 р., коли окупанти покидали Київ, вони разом з іншими музейними цінностями вивезли до

Німеччини майже усі михайлівські фрески й деякі мозаїчні фрагменти. Великих мозаїк не чіпали, очевидно, внаслідок значної ваги цементних основ. Згідно опублікованих німецьких евакуаційних списків група михайлівських експонатів, вивезена з «Софійського музею», включала 1 мозаїчний фрагмент і 23 фрески. З Історичного музею, де кілька михайлівських фресок зберігалось також, вивезли зображення хреста і три орнаменти. Тож усього вивезли 27 фресок і 1 мозаїчний фрагмент [20, с. 45-48; 28, с. 478, 479; 39]. В дійсності кількість вивезених михайлівських пам'яток була на одну або й кілька одиниць більшою. У 1944 р. Комісією з обліку знищених та вивезених німецькими окупантами цінностей була зафіксована відсутність у фондах Історичного музею не лише фресок, а й фрагмента мозаїчного орнаменту [20, с. 46-47, 180; 25, с. XV].

Після реституції у 1947 р. до СРСР групи вивезених з Києва михайлівських пам'яток, їх розділили на дві партії. Одну з них у кількості 10 одиниць повернули до Києва і передали заповіднику «Софійський музей». Згідно акту розпаковування отриманих ящиків в них були виявлені фрески з двома постатями композиції «Благовіщення», фреска Захарія, нижня частина постаті Самуїла; фреска із зображенням невідомого пророка (в акті помилково названа жіночою фігурою); фрагмент зображення хреста і чотири зовсім розбиті фрески. У 1950–1951 рр. повернуті фрески пройшли реставрацію. Одну з розбитих фресок вдалося скласти, це виявився орнамент, три інші зруйновані фрески в інвентарних документах того часу визначаються як «купа шматків у рамі». Незабаром відреставровані фрески виставлені у тому ж залі Софійського собору, де змонтована «Євхаристія» і виставлені ті мозаїки, які не вивозилися з Києва [20, с. 46-47, 28, с. 816]. Усі ці пам'ятки експонуються тут і нині (іл. 10).

Другу партію михайлівських пам'яток, не менше 18 одиниць, наприкінці 1947 р. відправили у Центральне сховище музейних фондів під Ленінградом [20, с. 48-49; 28 с. 642, 643]. Звідти протягом 1948 р. усі вони надійшли до Новгородського Державного музею-заповідника, в документах якого зафіксовано отримання «мозаїчної плити» (фрагмент мозаїки) і групи фрагментів фресок, переважно орнаментальних. У 1952 р. Новгородський заповідник передав фрагмент мозаїки (частина орнаментального фризу з південної стіни віми) Державному Російському музею в Ленінграді (іл. 35). На той час цей музей уже мав три михайлівські фрески, отримані з Третьяковської галереї в порядку обміну, це верхня частина постаті Самуїла, медальйон з поясним мучеником й фрагмент орнаменту [25, с. XV-XVII, XX, XXIV-XXV; 28, с. 302-303]. У наступному 1953 р. Новгородський заповідник з групи отриманих ним михайлівських фресок передав Державному Ермітажу в Ленінграді 11 фресок, після чого у його фондах лишилося 5 фрескових орнаментів і одна або дві розбиті фрески. Передані Ермітажу фрески надійшли до відділу історії російської культури [20, с. 46-49; 28, с. 650-652]. Роком раніше для розширення експозиції цього відділу Третьяковська галерея

передала Ермітажу фреску святителя Миколая і мозаїчний орнамент. У 1974 р. обидві ці пам'ятки повернули до Третяковської галереї, а фрески, отримані з Новгородського заповідника, залишалися в Ермітажі ще півстоліття.

11. Шиферний рельєф зі святими воїнами-вершниками. Державна Третяковська галерея, Москва.

12. Шиферний рельєф зі святими воїнами-вершниками. Національний заповідник «Софія Київська».

Більшість розглянутих переміщень пам'яток спадщини Михайлівського Золотоверхого собору і його монастиря в результаті архівних пошуків українських дослідників стала відомою в кінці 1997 р. Тоді ж з'явилися перші публікації на цю тему [29; 30; 31]. Але подробиці деяких переміщень не були на той час остаточно з'ясовані, тому повний каталог збережених михайлівських мозаїк і фресок з'явився лиш десятиліттям пізніше [25]. Тим не менш інформація по пам'яткам, що перебувають у музеях Російської Федерації, була достатньо документованою для звернення міністра культури і мистецтв України Д. Остапенка та голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука до прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка з проханням порушити питання перед урядом Російської Федерації про повернення в Україну пам'яток Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1998 р. була створена на урядовому рівні двостороння українсько-російська комісія експертів з питань повернення михайлівських пам'яток. Перше засідання цієї комісії відбулося 10 грудня того ж року. На ньому було визначено предмет початкового етапу перемовин, яким стали пам'ятки, що потрапили до музеїв Російської Федерації після війни. Наступні засідання комісії, які проходили у 1999 і 2003 рр., зосередили увагу лише на фресках, що знаходилися у Державному Ермітажі. Організацію роботи українських експертів забезпечував історик і громадський діяч Сергій Кот. Він же очолював українську делегацію на усіх трьох засіданнях комісії [28, с. 816-818].

Результатом роботи комісії стало повернення в Україну групи михайлівських фресок, що знаходилася у Державному Ермітажі (11 одиниць зберігання), які передавали двома партіями у 2001 та у 2004 рр. [20, с. 50-51; 28, с. 818, 827, 933]. До числа повернутих фресок увійшов фрагмент медальйона з невідомим святителем, 9 орнаментальних фрагментів та фрагмент неатрибутованого зображення (згідно каталогу №№ 11, 16, 17, 20, 21-23, 26, 27, 29, 30 [25, с. XXIII, XXV-XXXII]). Як бачимо, група повернутих фресок складається лише з фрагментів і переважно не найкращої збереженості. І все ж акт цієї реституції надзвичайно важливий як прецедент. У зв'язку з ним пригадаємо сентенцію колишнього директора Третьяковської галереї про «правильну уяву про розвиток давньоруського мистецтва і його витоки», якою він аргументував неможливість повернути Києву михайлівські пам'ятки [28, с. 302; 31, с. 16]. Продовжуючи логіку такої аргументації можна зробити висновок про те, що Михайлівський Золотоверхий собор у Києві необхідно було знести саме заради того, щоб уява про витоки давньоруського мистецтва була «правильною» раз і назавжди.

Нині ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря відбудовано разом з його соборним храмом. Звісно, відбудований ансамбль не може бути справжньою пам'яткою, він є лише її символом. Разом з тим у відбудованій монастирській дзвіниці створено Музей історії

Михайлівського Золотоверхого монастиря, в експозиції якого виставлені вже справжні предмети, пов'язані з історією монастиря. Група повернутих Ермітажем фрескових фрагментів експонується у цьому музеї також. Ці фрагменти у певному сенсі також символи, бо вони лиш незначна частка тієї спадщини Михайлівського Золотоверхого монастиря, яка лишається на сьогодні у музеях Російської Федерації. Перемовини щодо їх повернення після 2003 р. припинилася внаслідок погіршення політичних стосунків між Російською Федерацією і Україною та внаслідок деяких суб'єктивних чинників [28, с. 912]. Нинішня політична ситуація виключає можливість перемовин на будь-яку тему у принципі. Але кожна ситуація, навіть сама жахлива, рано чи пізно добігає кінця. Тож ми певні, що рано чи пізно заборона у народу України його культурна спадщина буде йому повернута. І відбуватиметься це на нових політичних засадах з обов'язковою правовою оцінкою вандалізмів світового масштабу, які чинилися на теренах України, а також правовою оцінкою актів культурного мародерства, які стосовно народу України у ХХ ст. були особливо цинічними.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ

1. *Айналов Д., Редін Е.* Древние памятники искусства Киева. Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи. С.Петербург, 1889.
2. *Анисимов А.* Сегодня большевики решили взорвать Михайловский собор // Комсомольская правда в Украине. 27 марта 2004. С. 6.
3. *Архипова Е.И.* Резной камень в архитектуре древнего Киева. К., 2005.
4. *Брайчевський М.* Перша відбудовча ухвала і перший проект // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 17 – 18.
5. Відтворення втрачених перлин архітектури. Михайлівський Золотоверхий: Фотоальбом / Упорядники Г. Криворчук, Ю. Лосицький. Київ, 2011.
6. Договір на снятие фресок в бывшем Михайловском монастыре в Киеве / Публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. XXV.
7. Документи Політбюро ЦК КП(б)У / Публ. док. О. Рибалко // Пам'ятки України. 1991. №2. С. 49 – 50.
8. Дом правительства в украинской столице // Правда. 3 сентября 1936. №245. С. 2.
9. Древнерусская живопись XII – начала XIII века. / Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания. Москва, 2020. Т. 3.
10. Древнерусское искусство X – начала XV века. / Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания. Москва, 1995. Т. 1.

11. *Ерофалов-Пилипчак Б.Л.* Архитектура советского Киева. Київ, 2010.
12. *Закревский Н.* Описание Киева. М., 1868. Т. 2.
13. *Захарченко М.М.* Киев теперь и прежде. Київ, 1888.
14. Знос Михайлівського монастиря // Більшовик. – 19 серпня 1937. – №190. – С. 3.
15. *Івакін Г.* Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996 – 1998 роках // Пам'ятки країни. 1999. Ч. 1. С. 52 – 59.
16. Из листування наркома В. Затонського / Публ. док. О. Рибалко // Пам'ятки України. 1989. №1. С. 41 – 44.
17. *Калениченко Л.* Державний Український музей // Соціалістичний Київ. 1937. №5. С. 21 – 25.
18. Києвлянин. 26 июня 1888. №139.
19. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. Київ, 1889.
20. *Коренюк Ю.О.* Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. Каталог. Київ, 2013.
21. *Коренюк Ю.О.* Маловідомі документи періоду демонтажних робіт у Михайлівському Золотоверхому соборі (Звіт Д. Кіпліка за результатами демонтажу фресок) //Славістична збірка. В. III. Матеріали третього міжнародного славістичного колоквиуму. Київ, 2017. С. 114 – 167.
22. *Коренюк Ю.О.* Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005 – 2011 рр. // Opus mixtum. Київ, 2018. №6. С. 21 – 32.
23. *Коренюк Ю.О.* Спостереження за манерою виконавців мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору // Opus mixtum. Київ, 2019. №7. С. 54 – 64.
24. *Коренюк Ю.О.* Фрески Михайлівського Золотоверхого собору // Opus mixtum. Київ, 2020. №8. С. 143 – 156.
25. *Коренюк Ю., Кот С.* Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини // Пам'ятки України. 2007. Ч. 1. С. I – XXXVIII.
26. *Костючок О., Латуха Т.* Стенограма наради щодо питання зняття мозаїк і фресок Михайлівського монастиря, яка відбулася 4 серпня 1934 р. // RUTHENICA.. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2012. Т. 11. С. 130-146.
27. *Кот С.* Один рік з історії Державного Українського музею (1937 – 1938): від відкриття до розгрому // Матеріали ювілейної наукової конференції «Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку». До 100-річчя з дня заснування. Київ, 1999. С. 28 – 30.

28. *Кот С.* Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті Ураїни (XX – поч. XXI ст.). Київ, 2020.
29. *Кот С., Коренюк Ю.* Росія повинна повернути Україні цінності з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві // Столиця. 1997. № 11 (листопад). С. 6, 9.
30. *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 63 – 84
31. *Кот С., Коренюк Ю.* Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. Ч. 3. С. 2 – 19.
32. *Крыжановский С.* Киевские мозаики // Записки Императорского Русского археологического общества. С.Петербург, 1856. – Т. 8. – С. 235 – 270.
33. *Кызласова И.Л.* О Павле Ивановиче Юкине (1883 – 1945). Приложение. Материалы к биографии Павла Ивановича Юкина: Избранные документы из архива семьи // Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки національного заповідника „Софія Київська”: культурний діалог». Київ, 2009. С. 243 – 272.
34. *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Ктиевской. Москва, 1960.
35. *Лазарев В.Н.* Михайловские мозаики. Москва, 1966.
36. *Лашкарев П.А.* Церковно-археологические очерки исследования и рефераты. Київ, 1898.
37. *Логвин Г.Н.* Софія Київська. Київ, 1971.
38. Мемуары Павла Юкина. 40 лет моей работы / Публ. И. Кызласовой // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Київ, 2013. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю Єгора Кузьмича Редіна (1862 – 1908 рр.). С. 345 – 371.
39. [Перелік культурних цінностей, вивезених Айнзацштабом райхсляйтера А. Розенберга...] / Публ. док. С. Кот, Ю. Коренюк, Т. Себта. Переклад з німецької Т. Себти // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. XXVI – XXVII.
40. *Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Мозаики и фрески Святой Софии Киевской. Москва, 2016.
41. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Москва, 2005.
42. *Раннопорт П.А.* Русская Архитектура X – XIII вв. Каталог памятников. (Свод археологических источников. Вып. Е1 – 47). Ленинград, 1982.
43. Сборник материалов для исторической топографии Киева. Киев, 1874 (репринт. Киев, 2009).
44. Стенограмма заседания Комитета по исследованию Михайловского монастыря 14 сентября 1934 г. / Публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. XVIII – XXIII.

45. *Фролов В.* Робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві (1934 року) / Публ. А. Бережина, В. Погрібняк, В. Фролов (онук) // Пам'ятки України – 1990/1991. Ч. 4/1. С. 35 – 39; 1991. Ч. 2. С. 48 – 49.
46. *Черкес Б.* Національна ідентичність в архітектурі міста. Львів, 2008.
47. *Шероцький К.В.* Київ. Путівник. Репринтне відтворення видання 1917 року. Київ, 1994.
48. *Tscherkes B., Hofer E.* The Psalm of Stalinism. Kiev: Center of the Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic // Mastering the City. North-European City Planning 1900 – 2000. Rotterdam, 1997. Vol. II. P. 103 – 109.